

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Een burgerlijke tragedie

Nu de belofte van een betere toekomst niet meer vanzelfsprekend is, grijpt de burger terug op romantische waarden, die in toenemende mate krachteloos blijken tegen de globaliseringdynamiek die hij ooit zelf in het leven heeft geroepen. De identiteit van de middenklasse komt hierdoor zwaar onder druk te staan en dreigt Marx alsnog in het gelijk te stellen.

door Ger Groot

Schrijver en filosoof aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

OP DE VALREEP LIJKT KARL MARX TOCH NOG gelijk te krijgen. Decennia lang werd zijn voorspelling dat de middenklasse zou worden samengeperst tussen kapitalisten en proletariaat, met hoon overladen. Het omgekeerde leek veeleer het geval. De middenklassen dijen almaar verder uit en lieten aan hun flanken alleen nog twee dunne vliesjes over van een ofwel zeer vermogende, ofwel totaal onaangepaste en kansloze groep. Subproletariaat aan de ene kant en een slinkend bestand aan oud geld aan de andere

kant, waren alles wat nog restte van de maatschappelijke driedeling waaraan de middengroepen hun naam ontleenden.

Iederéén was middenklasse geworden. Het sociale, culturele en economische kapitaal mocht daar-

binnen dan variëren, de habitus van de gewone man was die van de middenstander met kerngezin, vaste baan, auto voor de deur en twee keer per jaar een buitenlandse vakantie. Aan de onderkant van het spectrum liet de arbeidersklasse (tot voor enkele tientallen jaren nog de gewone man) zich graag in deze luxe opnemen. Aan de bovenkant zagen voormalige patriciërs als artsen, academici en het hogere middenkader van het bedrijfsleven

*Op de valreep lijkt Karl Marx
toch nog gelijk te krijgen*

zich erdoor opgeslokt — zonder al te veel protest, omdat zijzelf distinctie-drang ook steeds minder op prijs stelden. De Vinex-wijk werd de zichtbare uitdrukking van dit gegeneraliseerde midden, dat net zo onweerstaanbaar de bevolkingssamenstelling als de ruimtelijke ordening van het land ging bestempelen.

Marx' ongelijk bleek bij nader inzien maar tijdelijk. De middenklasse lijkt inmiddels weer op haar retour. In Nederland is dat — zo blijkt uit andere bijdragen aan deze bundel — misschien nog minder goed zichtbaar dan in de omringende landen of in de Verenigde Staten. Maar het bewustzijn van een dreigende teruggang is er niet minder sterk om, en het gaat in de sociale dynamiek nu eenmaal om het bewustzijn. De identiteit van een klasse bestaat allereerst in wat zij van zichzelf denkt, niet in wat zij is — ook al dacht Marx dáár dan wel anders over.

En wat de middenklasse waarneemt is dat zij niet meer groeit, noch in omvang noch — zo meent zij althans — in welvaart. Voor het eerst denkt zij niet meer dat haar kinderen het beter zullen hebben dan zijzelf en — erger nog — dat zij het zelf over tien jaar beter zal hebben dan nu. Zij ziet integendeel de lasten groeien, het onderwijspeil dalen, de arbeidszekerheid afkalven en een terugval dreigen in het preciaire bestaan van wat ooit de proletariër was — ook al heet losse arbeid inmiddels heel kek flexibiliteit en wordt onvoorspelbaarheid aangeprezen als een avontuurlijk nomadisch bestaan.

Zo meent de middenklasse op termijn haar welzijn te zien afnemen en daarmee van lieverlee ook haar eigen omvang. Van middenklasse wordt zij onderklasse en is met anderhalve eeuw vertraging alsnog Marx' profetie vervuld. Tegenover haar ontstaat een kleine klasse van nieuw geld dat even snel als astronomisch is. Tussen angst voor terugval en afgunst jegens het internationale grote graaien wordt zij gaandeweg de prooi van een ressentiment dat tegenover de omineuze verandering vooral de geruststelling van het zekere zoekt.

GESCHIEDENIS

Troost vindt de middenklasse niet meer in wat zij kan worden. Generaties lang was dat haar grote inspiratiebron geweest, maar inmiddels dreigt iedere ontwikkeling voor haar een verslechtering te zijn. Zekerheid vindt zij dus alleen in wat zij is, en misschien nog wel meer in wat zij is geweest, volgens het oude filosofische *dictum* dat *Wesen ist was gewesen ist*. Aan wat zij was, ontleent zij haar trots en zekerheid, in het besef gedurende een flink deel van de moderne tijd de ruggengraat van de natie en zelfs van de hele westerse cultuur te zijn geweest.

In dit terugrijpen op een glorieus en fier verleden is het ressentiment van de middenklasse niet uniek. Vrijwel iedere wrok koestert een dergelijke spijtige nostalgie, waarin datgene wat was, gemakkelijk wordt bijgebogen tot iets wat geweest had moeten zijn. Idealisering van het verlorene is de onontkoombare tegenhanger van wrok over het bestaande. En dus koesteren de middenklassen zich in een deels herinnerd, deels gedroomd beeld van de samenleving, waarin zij haar eigen centrale waarde laat samensmelten met de morele waarden van een gemeenschap die nog houvast biedt. Eerlijkheid, arbeidzaamheid, eenvoud, verantwoordelijkheidsgevoel en fatsoen worden stuk voor stuk bewierookt als iconen van een voorbije periode, waarin het de middenklasse nog mogelijk was zichzelf te zijn en haar heilzame invloed te doen gelden.

In zekere zin heeft zij daarin gelijk. De afgelopen twee eeuwen vormden inderdaad haar hoogtij. Vanuit haar solide centrale positie gaf zij de hele samenleving haar normen mee en maakte zij zichzelf tot het criterium van wat een fatsoenlijke maatschappij diende te zijn. Met de revolutie van de derde stand begon aan het eind van de achttiende eeuw de voltooiing van de moderniteit. Het maatschappelijke en politieke zwaartepunt verschoof van de aristocratie naar de bourgeoisie en daarmee maakten waarden als (grond)bezit, afkomst, spilzucht, collectiviteit en traditie plaats voor die van ijver, vernieuwing, inventiviteit, spaarzaamheid en individualisme.

Die waarden brachten een historische dynamiek voort en waren ook zelf historisch van aard. Ze zetten de geschiedenis in beweging op politiek, economisch en cultureel vlak en in zekere zin schiepen zij zelfs het idee van een geschiedenis. In het begin van de negentiende eeuw leerde Europa zichzelf in de filosofie van Hegel te zien als een project, dat zich voorwaarts bewoog langs een tijdas die niet langer neutraal was, maar de vector van een ontwikkeling. Hoewel de ene politieke denker of partij daarin een grotere noodzakelijkheid meende te kunnen waarnemen dan de andere (het liberalisme benadrukte eerder het toeval in dit proces, het marxisme eerder de wetmatigheid), raakte de westerse samenleving er in de afgelopen twee eeuwen diep van doordrongen op mars te zijn naar een toekomst waarop vooralsnog de burgerij de grootste aanspraak dacht te kunnen maken.

Toch wrong er iets in dit historische optimisme waarin de burgerij zich in haar element voelde en, als klasse, de koplooper wist van de samenleving. Want zo geschiedgevoelig kon haar bewustzijn niet zijn, of ze onthief de deugden die zij als de hare beschouwde tegelijkertijd aan deze dynamiek, waarin — zoals Marx in zijn *Communistisch Manifest* schreef — alles wat bestendig was verdampte. Haar eigen verdiensten kregen een eeuwigheidswaarde die ze bestendig zag in het onveranderlijke wezen van de natie zelf. Zo dachten de Nederlandse patriotten aan het einde van de acht-

tiende eeuw hun nationale gevoelens van onafhankelijkheid en verdienste volkomen te kunnen herkennen in de Bataven, naar wie ze hun nieuwe staat vernoemden. Even tijdloos leek het Nederlandse karakter te berusten in de religie van het land, waarin de natie zich met God verbonden wist.

Citoyen EN BOURGEOIS

Zo hinkte het burgerbesef op twee tegenstrijdige gedachten en bleef de moderniteit doorsneden door een inwendige tegenstrijdigheid. Enerzijds stond niets voor eeuwig vast, was alles opgenomen in een ontwikkelingsgang die niets onverlet liet en waarin maar één (paradoxe) constante er werkelijk toe deed: die van de verandering. Precies om die reden en onder die banier had de burgerij het voortouw kunnen overnemen van de adel, die wél zwoer bij eeuwigheid en onveranderlijkheid: van naam, verhouding, bezit en aanzien. De burgerlijke middenklasse omarmde als derde stand de dynamiek van een geschiedenis die vanaf dat ogenblik als enige richtinggevend zou worden. Aanzien en bezit zouden slechts kunnen rusten op verdienste, de naam moest voortaan worden gemaakt in plaats van te zijn geërfd. De mens was een vat vol mogelijkheden, en wat hij vèrder nog was, beperkte zich in principe tot datgene wat hij vanuit zichzelf was geworden.

Deze ‘uitbleking’ van de maatschappelijke verhoudingen komt wellicht het duidelijkst tot uitdrukking in de dubbele betekenis waarin het woord burger zich vanaf dat ogenblik gaat opsplitsen. Met de revoluties aan het einde van de achttiende eeuw betreedt de *citoyen* het toneel: de gemaskerde persoon die vanaf dat moment de bouwsteen wordt van de staat. Tot die laatste functie beperkt het karakter van de *citoyen* zich. Hij is staatsburger en niets meer: alleen het feit dat hij deze of gene nationaliteit heeft kenmerkt hem — maar daarin is hij absoluut gelijk aan alle andere medeburgers. Voor de staat is hij man noch vrouw, oud noch jong, rijk noch arm. Hij is het abstracte en puntvormige *chiffre* dat zich zo goed voor het zelfbesef van de nieuwe burgerij leent, omdat juist die burger er tegenover de adel prat op gaat slechts zichzelf te zijn en te vertegenwoordigen (en niet zijn afkomst, zijn geslacht, zijn stand of zelfs zijn ‘ingeboren’ rijkdom).

Op die manier wordt alles in het nieuwe maatschappelijke denken, waarin de burgerij de toon aangeeft, vloeibaar, of gaat het — in de woorden van Marx — in lucht op. Slechts de beweging doet er nog toe. Alles circuleert — geld, arbeidskracht, talenten, posities — en juist dankzij die circulatie ontstaat de maatschappelijke werkelijkheid, haar stratificatie, rijkdom en arbeidsdeling. De samenleving wordt in principe een abstract gegeven, waarin gemaskerde *citoyens* door hun onderlinge interactie een

realiteit creëren die slechts op grond van dit voortdurende proces van verwisseling en uitwisseling bestaat. Niets is vast, eeuwig of heilig; alles vloeit en pas daarin krijgen mensen en dingen hun karakter, wezen en realiteit.

Haaks daarop staat echter een niet minder virulente ontkenning van deze ‘uitbleking’ van de werkelijkheid, die vrijwel tegelijkertijd plaatsvindt. De negentiende-eeuwse burgerij koestert immers tegelijk óók een groeiend nationaal besef, waarin de collectieve karaktertrekken van een volk helemaal niet toevallig of uitwisselbaar zijn. Het wezen van de natie kan zelfs een bijna transcendente status krijgen, dat dan ook gemakkelijk

een bondgenootschap aangaat met de (nationale) godsdienst.

Plots blijkt de burger niet alleen een abstracte *citoyen*, maar ook een zeer concrete bourgeois, die niet alleen rijk is beladen met al die kenmerken die hem als *citoyen* worden ontzegd, maar die aan die kenmerken ook een uiterst groot gewicht toekent. De burger is als bourgeois

zijn natie, godsdienst, geschiedenis, familie en geslacht. Met dat alles identificeert hij zich materieel, terwijl hij zich als *citoyen* alleen maar formeel kan identificeren: als staatsburger en rechtssubject.

De contradictoire verhouding van citoyen en bourgeois loopt als een scheur door de burger én door de burgerlijke samenleving heen

GRENZELOOSHEID

Deze contradictoire verhouding van *citoyen* en bourgeois, die als een scheur door de burger én door de burgerlijke samenleving heenloopt, blijft min of meer in evenwicht zolang de hegemonie van de burgerlijke middenklassen onaangetast blijft. De dynamiek van belofte en vooruitgang dekt de interne spanning van dit maatschappijmodel toe. De burger is enerzijds, als erfgenaam van de verlichting, een abstracte *citoyen* en anderzijds, als erfgenaam van de romantiek, een concrete en warmbloedige bourgeois. Maar de discrepanties tussen beide worden als het ware opgeheven in de historische dynamiek die aan het einde van de weg een verzoening belooft, om het even of dat in de vorm is van Marx’ klassenloze maatschappij, Hegels rationele staat of Fukuyama’s en in zekere Karel Proppers liberale, open samenleving.

Problematisch wordt het pas wanneer deze dynamiek begint te haperen. Dan wordt de frictie die ontstaat doordat in de *citoyen* datgene wordt ontkend wat de bourgeois als zijn dierbaarste eigenheid omarmt, niet meer gecompenseerd door de geruststellende zekerheid dat deze in de toekomst

ooit zal worden gladgestreken. En des te pijnlijker wordt deze onevenwichtigheid wanneer de hoop op een betere toekomst nog verder omslaat, en uitmondt in regelrechte de angst voor een verslechtering daarvan.

Bij een dergelijke conjunctuuromslag in de historische verwachting, zoekt de burger des te angstvalliger zijn heil bij wat hij is, zo zagen we eerder. Maar juist hier draait de geschiedenis hem een ironische loer. Want wat hij is, zo bleek eveneens, is allereerst de dynamiek tot verandering die hem nu zozeer bedrukt. Terwijl hij in de tijd van zijn historische hoogconjunctuur nog gemakkelijk over de contradictie kon heen zien dat zijn 'zijn' slechts in een 'worden' was gelegen en zijn zoektocht naar stabiliteit dus hoogstens kon bouwen op de louter formele constante die de modern-burgerlijke wil tot vooruitgang is, dreigt deze veranderingsdynamiek nu zijn eigen ondergang te gaan behelzen. Proletarisering wordt zijn reële schrikbeeld, zo zagen we eerder, en daarmee lijkt zich het einde van de middenklasse aan te kondigen.

Dit vooruitzicht is des te wranger omdat deze ontwikkeling niet alleen op formele wijze met de bestaanskenmerken van de middenklassensamenleving gegeven is. Ook materieel ziet de burger zijn centrale positie bedreigd door precies diezelfde dynamiek die hem ooit in het zadel heeft geholpen. En het is juist op dat punt dat zijn beroep op de romantische waarden waarin hij zijn wezen zoekt, het op steeds pijnlijker wijze laat afweten. Zijn vertrouwen in de nationale eigenheid ziet zichzelf meer en meer ondermijnd door de ontdekking dat de kracht van de lege abstractie die hij als *citoyen* als de fundamentele motor van de historische ontwikkeling en de moderne maatschappij heeft leren erkennen, iedere eigenheid wegvaagt.

De lokale of groepskenmerken die hij tot dan toe tegenover de dynamiek van het 'gemaskerde' burgerdom heeft weten te plaatsen, betonen zich steeds onmachtiger en irrealer naarmate deze dynamiek zichzelf verder vervolledigt. Op het economische vlak toont zich dat misschien het duidelijkst. Met de vrije circulatie van het geld kreeg de mercantiele burgersamenleving haar beslag. Maar heimelijk werd deze circulatie nog altijd ingetoomd door een verdragingsmechanisme dat daartegenover nationale en andere grenzen opwierp. Zodra deze grenzen echter werden geslecht (en het ideaal van het verlichte kosmopolitisme in dat opzicht werd voltooid), bleek dat het geld net zo min plaatsgebonden was als het ooit opgehouden had te stinken. Het gevolg was de ontketening van een ge-globaliseerde gelddynamiek die letterlijk geen grenzen kende, nationale noch kwantitatieve.

Tegenover deze nieuwe, tomeloze wereldeconomie ontdekte de burger zichzelf op zijn zwakst. Het nieuwe superkapitaal maakte hem tot een

speelbal op een markt waarin hij werd gedwongen tot een flexibilisering die in de praktijk het herstel van de negentiende-eeuwse contractarbeid en dus een nieuwe proletarisering inhield. Het is tegenover de moloch van deze dreiging dat de middenklasse zichzelf niet langer als het subject, maar als de grondstof van de vooruitgangsgeschiedenis begon te zien. Hij had niet langer het voortouw in handen, maar was het materiaal geworden waarmee deze dynamiek die hem vermorzelde, zich voedde. De angst daarvoor dreef hem tot een nog benauwder teruggrijpen op zijn romantische kenmerken, met nog minder resultaat. Want deze nieuwe moloch was zelf de vrucht van de dynamiek die de burgerlijke maatschappij ooit in beweging had gezet en waaraan ze haar bestaansrecht dankte.

EEN VERENIGD EUROPA

Wat geldt voor de economie geldt ook voor het nationale karakter. Tegenover een mondialisering die hij als een bedreiging ervaart, legt de Nederlandse burger ten langen leste de zelfverzonnen illusie af dat hij niet chauvinistisch zou zijn en bekeert zich haastig tot de meest vertrouwenwekkende vaderlandse deugden en gewoonten. Maar ook hier speelt zijn eigen constitutie hem parten. Strikt genomen heeft hij in zijn beroep op de nationale eigenheid geen been om op te staan sinds hij als burger twee eeuwen geleden het universalistische perspectief omarmde en zijn samenlevingsvorm uitriep tot die ‘aller landen’ – zoals tot voor kort het communistische lemma en nog altijd de Amerikaanse droom zijn blijven uitroepen.

Terwijl het beroep op de Nederlandse geest inmiddels niet meer als een taboe geldt en is teruggeroepen uit de limbo waarin het gelukkige kosmopolitisme van de moderne burger het had verbannen, weet het maar al te goed dat het deze nationale trots nooit harmonisch zal weten te verbinden met het wereldperspectief waarom de burger zich in het verleden niet minder zelfvoldaan op de borst sloeg.

Het dilemma waarin de burgerlijke middenklasse zich nu bevindt, wordt op exemplarische wijze weerspiegeld in de lotgevallen van het tot voor kort enthousiast omarmde project van het Verenigde Europa. Terwijl geen verstandig mens durft te twijfelen aan de heilzaamheid van deze unieke gebeurtenis, waarin voor het eerst in de geschiedenis een wereldrijk ontstaat zonder dwang of wapengeweld, gaat het romantische verzet tegen de verlichte droom gelijk op met de ontgoocheling van de middenklasse over haar eigen toekomst.

Dat de nationalistische reflex hierop geen antwoord vormt, zal duidelijk zijn voor ieder die onderkent dat de Europese eenwording in het directe

verlengde ligt van het even verlichte als abstracte kosmopolitisme van de *citoyen*. De Europese burger kan, als erfgenaam van de politieke Verlichting, de EU niet afwijzen zonder zijn eigen bestaansrecht en bestaansvoorwaarden te ontkennen en daarmee de tak af te zagen waarop hij zit. Maar anderzijds erkent hij daarmee ook de relativiteit van het nationale karakter. Dit laatste wordt daarmee niet op de vuilnishoop van de geschiedenis geworpen, maar wel blootgelegd als iets secundairs dat het kosmopolitisme wel kan amenderen, maar niet vervangen.

In de rouwarbeid om dit laatste wordt het verzet tegen het Europese perspectief onvermijdelijk een verzet tegen de gang van de moderniteit als zodanig. En ongetwijfeld zal het behoud van datgene wat de burger in zijn lokale bewustzijn dierbaar is, een hachelijke zaak blijven tegenover de logica van een dynamiek die slechts de abstracte algemeenheid op het oog heeft. De laatste hoeft het eerste niet te elimineren of zelfs te overvleugelen, maar beide strijden niet met gelijke wapens of een even grote kracht. Daarin heeft het anti-Europese argwaan van de burger ongetwijfeld gelijk.

Maar het blijft een argwaan waarin hij uiteindelijk zichzelf tegenkomt. Een beroep op de romantische waarden van natie en eigenheid zal er niet aan ontkomen de bevrijding van de moderne maatschappelijke dynamiek in te ruilen voor het primaat van datgene wat is en altijd is geweest. In plaats van prudent-conservatief wordt het burgerlijke ressentiment zo gesloten-reactionair, in zijn verlangen terug te keren naar de gedroomde eigenheid en zekerheid van een tijdperk ver voor het begin van de moderne geschiedenis, en dus ver voor de aanvang van de hegemonie van de middenklasse.

In dit dilemma is de tragedie van de hedendaagse burgerij gelegen. Ze kan niet vooruitzien naar een toekomst zonder daarin haar eigen ondergang te vrezen. En ze kan niet terugzien naar een ver verleden zonder haar eigen onbestaanbaarheid te erkennen. Staande op dit breukvlak van de geschiedenis, waarop Marx alsnog zijn gelijk lijkt te mogen binnenhalen, is zij werkelijk niet te benijden.

CDA moet voortouw nemen in debat over morele herbronning

Existentiële onzekerheid lijkt de maatschappelijke verhoudingen opnieuw onder druk te zetten. Als deze zich laat definiëren als een nieuwe sociale kwestie, hebben politici in de christelijk-sociale traditie goud in handen. Daarin is immers een integrale visie op de problematiek voorhanden, die een voorsprong geeft op de opvattingen van liberalisme en socialisme die te zeer op vrijheid en economie zijn gefixeerd. Net als destijds betekent dit dat politici actief op zoek moeten naar manieren om de positie van zwakkeren in het democratisch debat — zowel nieuwkomers als existentieel onzekere autochtonen — te versterken. Maar echt zelf deelnemen aan het hevige debat dat gaande is, doet het CDA zelden tot nooit. Dat is jammer, want het CDA heeft traditie genoeg om de broodnodige botsende en schurende bijdrage aan morele verheffing van burgers en de integratie van nieuwkomers te leveren.

door Koert van Bekkum

Adjunct-hoofdredacteur Nederlands Dagblad.

EEN NIEUWE SOCIALE KWESTIE

Grote politieke groeperingen in West-Europa hebben moeite hun vanouds vaste aandeel in het electoraat vast te houden. Werd het politieke speelveld decennialang bepaald door de zogenoemde democratische klassenstrijd, nu hebben partijen in het midden te maken met nieuwe verhoudingen. De onderklasse stemt niet langer links en bepaalde delen van de bovenklasse niet langer rechts. Terwijl ogenschijnlijk slechts weinigen profiteren van de globalisering en het op veel terreinen doorgevoerde neoliberale markt-